

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.093>

ROMAN VA TARIXIY VOQELIK DIALOGI: ALLUZIYA VA REMINISSENSIYA (XAYRIDDIN SULTONNING “YALDO KECHASI” ROMANI ASOSIDA)

Xo‘jamurodova Oydin Xo‘jamurod qizi

*Osiyo texnologiyalari universiteti Tillar kafedrası mudiri,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
email: oydinxojamurodova@gmail.com*

Annotatsiya Maqolada Xayriddin Sultonning “Yaldo kechasi” (2025) romanida tarixiy voqelik bilan badiiy matn o‘rtasidagi dialog alluziya va reminissensiya vositalari orqali tahlil qilinadi. Alluziya romanning tarixiy voqelikka, reminissensiya esa Abdulla Qodiriy matniga yo‘naltirilgan ishorasi sifatida farqlanadi. Sarlavha va epigraf, “Yozg‘uvchidan” izohiga tayangan syujet, muallifning voqeaga aralashuvi, davr uslubini qayta yaratuvchi hujjat-xat matnlari hamda jadid maktabi, matbuoti, ocharchilik kabi tarixiy tafsilotlar ushbu nuqtai nazardan o‘rganiladi. Tadqiqot natijasida mistifikatsiyaga asoslangan tarixiy romanda haqiqat va to‘qima dialogi hujjat, alluziya va reminissensiya birligida quriladi, degan xulosa asoslanadi.

Kalit so‘zlar: “Yaldo kechasi”, Xayriddin Sulton, alluziya, reminissensiya, intertekstuallik, tarixiy roman, adabiy mistifikatsiya, tarixiy voqelik, dialog.

Аннотация В статье на материале романа Хайриiddина Султoна «Ялдо кечаси» (2025) анализируется диалог художественного текста с исторической действительностью посредством аллюзий и реминисценций. Аллюзия рассматривается как отсылка к историческим реалиям, реминисценция – как отзвук текста А. Кадыри. Показано, что в мистификационном историческом романе диалог реальности и вымысла строится в единстве документа, аллюзии и реминисценции.

Ключевые слова: «Ялдо кечаси», Хайриiddин Султон, аллюзия, реминисценция, интертекстуальность, исторический роман, литературная мистификация.

Abstract Using Xayriddin Sulton’s novel “Yaldo kechasi” (2025), the article analyses the dialogue between fiction and historical reality through allusion and reminiscence. Allusion is treated as a pointer to historical realities, reminiscence as an echo of Abdulla Qodiriy’s text. It is argued that in a mystification-based historical novel this dialogue is built on the unity of document, allusion and reminiscence.

Keywords: “Yaldo kechasi”, Xayriddin Sulton, allusion, reminiscence, intertextuality, historical novel, literary mystification.

KIRISH

Tarixiy roman tarixiy voqelikni nusxalamaydi, u bilan dialogga kiradi. M. Baxtin ta’limotiga ko‘ra, har qanday so‘z o‘zidan oldingi so‘zlarga javob sifatida tug‘iladi; tarixiy romanda esa bu “oldingi so‘z” ikki qatlamda mavjud: tarixiy voqelik va ilgari yaratilgan adabiy matn. Xayriddin Sultonning “Yaldo kechasi” romani (2025) bu ikki qatlam bilan dialogni ochiq ko‘rsatadigan asarlardan biri. Kitob “Xaybar-25” nashriyotida chop etilgan, muallif uni “tarixiy hujjatlar asosidagi badiiy to‘qima” deb ataydi, kitobning o‘zi esa Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romaniga “ilova” sifatida taqdim etilgan. Ana shu tuzilma alluziya va reminissensiya kabi intertekstual vositalarning roman poetikasidagi o‘rnini alohida tadqiq etishni taqozo qiladi. Ayniqsa, romanning intertekstuallik nazariyasi nuqtai nazaridan o‘rganilgan ishida giper-matnli bog‘lanish, topilgan qo‘lyozma strategiyasi, uslubiy taqlid, tarixiy hujjat va xatlarning kiritilishi bilan bir qatorda ishora va reminissensiyalar ham tilga olingan, biroq ularning tarixiy voqelik bilan munosabati alohida tahlil predmeti bo‘lmagan. Maqolaning maqsadi shu bo‘shliqni to‘ldirish: romanda alluziya va reminissensiya tarixiy voqelik bilan dialogni qanday tashkil etishini aniqlash.

Intertekstuallik atamasi 1966-yilda Yu. Kristeva tomonidan fanga kiritilgan bo‘lib, o‘zbek adabiyotshunosligida u “matn ichidagi matn” sifatida talqin qilinadi. Yuldasheva intertekstual birliklarning bir necha turi, jumladan iqtibos, alluziya va reminissensiya ajratilishini qayd etadi. Intertekstuallikni kengroq – transtekstuallik doirasida – J. Jenett tasniflagan: unda intertekst, paratekst, metatekst, arxitekst va giper-matn munosabatlari farqlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Shu nazariy asos ustida maqolada quyidagi ishchi ta’riflarga tayaniladi. Alluziya – manba aniq nomlanmagan holda ma’lum shaxs, voqea yoki matnga qilingan ishora bo‘lib, uni anglash o‘quvchining fon bilimiga bog‘liq. Reminissensiya – avvalgi matndagi motiv, obraz, ibora yoki ohangning yangi matnda aks-sado tarzida qayta sezilishi bo‘lib, iqtibosdan farqli ravishda manba qavs ichida ko‘rsatilmaydi va matn “yodga solinadi”. Bu ikkala vosita ham o‘quvchini ikkinchi matn – ichki xotira – bilan uchrashtiradi. Bizning tahlilimizda qo‘shimcha funksional farq qo‘llanildi: alluziya asosan tashqi – tarixiy voqelikka, reminissensiya esa asosan ichki – adabiy an’anaga (bu holda Qodiriy matniga) yo‘naltirilgan. Bu farq mutlaq emas, chunki tarixiy voqelik roman ichida ko‘pincha adabiy matn orqali ko‘rinadi, biroq tahlil uchun qulay tayanch beradi.

NATIJALAR

Romanning butun konstruksiyasi bitta ulkan giper-matnli ishoraga tayanadi. “O‘tkan kunlar” xotimasidagi “Yozg‘uvchidan” izohida Yodgorbekdan ikki o‘g‘il qolgani, ularning biri Marg‘ilonning mas‘ul ishchilaridan, ikkinchisi Farg‘ona bosmachilari orasida ekani aytiladi. Adabiyotshunos Sh. Rizayev ta’kidlaganidek, “Yaldo kechasi” shu qisqa axborotga suyanib yozilgan. Bu yerda gipo-matndagi bir necha jumla gipermatn darajasida to‘liq avlodlar xronikasiga aylanadi, ya’ni alluziya syujet miqyosiga kengayadi. Otabek, Yodgorbek, Ozodbek va Odilbek ismlarining o‘zi o‘quvchini Qodiriy olamiga qaytaradi; muqova siymosida bu to‘rt personaj timsoli mujassamlashtirilgan. Kun.uz sharhiga ko‘ra, Qodiriyda Otabek oq poshsho qo‘shinlariga qarshi kurashda halok bo‘lsa, Sultonda u Qo‘qon xonining norasmiy

maslahatchisi, xonliklarni murosaga keltirishga intiluvchi shaxs sifatida ko‘rinadi; demak, ism va taqdir ishorasi saqlanadi, ammo tarixiy mazmun kengaytiriladi.

Paratekstual qatlam ham bu ishoralar tizimining tarkibiy qismi. Kitob muqovasining ichki sahifasida “Tarixiy hujjatlar asosidagi badiiy to‘qima muallifi Xayriddin Sulton” degan qayd bor; asar nomi esa “O‘tkan kunlar”ga ilova ekanini bildiradi. Jenett tasnifiga ko‘ra, sarlavha, izoh va so‘zboshi kabi tashqi belgilar matn qabuliga yo‘nalish beradi. Bu yerda ular ikki vazifani bajaradi: o‘quvchini Qodiriyning “Yozg‘uvchidan” an‘anasiga qaytaradi va “topilgan qo‘lyozma” strategiyasini ishga soladi. Manbalarda aytilishicha, romanga uch xil so‘zboshi yozilgan, biroq “Maxfiy” deb atalgan kirish so‘zi kitobga kiritilmagan; ya‘ni matn o‘quvchini muallifning kimligi haqidagi sirga ham tayyorlagan. Bunday paratekstual o‘yin reminissensiyani kuchaytiradi: o‘quvchi Qodiriy yozuv usulini eslaydi va shu bilan birga hozirgi muallifning niqobini ham sezadi.

Sarlavha va epigraf romanning birinchi intertekstual qatlamini tashkil etadi. “Yaldo kechasi” – qadimiy eroniy an‘anaga borib taqaladigan, yilning eng uzun tuni bayrami; roman esa 2025-yil 21-dekabrda, aynan shu tun arafasida taqdim etilgan. Sarlavha bir vaqtning o‘zida ikki ishorani beradi: kalendar hodisasiga va “tongi yo‘q tun” majoziga. Epigraf sifatida olingan Muhammad Sharif Gulxaniyning “Bu nechuk tunkim, oni tongi yo‘q, Yo muazzinlarining bongi yo‘q” satrlari bu majozni klassik she‘riyatdan olingan iqtibos bilan mustahkamlaydi. Sharhlovchi “O‘tkan kunlar”da tariximizning “eng kirlik, qora kunlari” tasvirlangan bo‘lsa, uning davomida millatning eng uzun va zulmatli tuni ko‘rsatilgan, deb yozadi: bu yerda Qodiriy qo‘llagan “qora kunlar” obrazi Sulton majozida “uzun tun”ga aylanadi, ya‘ni reminissensiya ishlaydi. Boshqacha aytganda, tun tasviri o‘quvchini nafaqat XX asr boshidagi tarixiy dahshatga, balki Qodiriyning tarixga qarashiga ham qaytaradi.

Reminissensiyaning ikkinchi ko‘rinishi hikoyachi yo‘sinida namoyon bo‘ladi. Qodiriy “O‘tkan kunlar”ning ikkinchi bobida Otabek Ziyosho‘hichining uyida mehmon bo‘lgan paytda “Bizning Otabek” deb voqeaga ilk bor aralashgan; Sulton to‘rtinchi bobda “Hammadan ko‘ra ko‘proq Yodgorbekning suyunganini aytib o‘tirishqa hojat yo‘q, albatta” deydi. Bu – aniq iqtibos emas, balki hikoyachi intonatsiyasining aks-sadosi: muallif obrazi o‘quvchini Qodiriyning hikoya mahorati bilan yuzlashtiradi. Mistifikatsiya sharoitida bunday aks-sadolar “muallif Qodiriy” taassurotini ta‘minlovchi asosiy vosita bo‘lib qoladi, chunki I. G‘afurov ta‘biri bilan aytganda, Sulton Qodiriy nomidan, “Qodiriy bo‘lib yozdi”.

Til darajasidagi reminissensiya romanga kiritilgan hujjat-xat matnlarida ayniqsa sezilarli. Manbalarda keltirilgan parchalarda “Yodgorbek muallim va ani do‘stlari bilsalar, favroi no‘g‘oy va Qafqoz gazitlarig‘a ham meni va ham Sizni yozadurlarki, “Najot” maktabi xususida donus qilibdurlar” kabi eskicha morfologiya va lug‘at qo‘llangan; ushbu qatlam XX asr boshidagi yozma nutq uslubini qayta jonlantiradi. Taqrizlarda roman “shakartek til bila” bitilgani ta‘kidlanadi. Shu tariqa til vositalari matnning ishonchli “davr hujjati” maqomini oshiradi va o‘quvchi xotirasidagi jadid davri nasri, xususan, Qodiriy uslubi bilan aloqani jonlantiradi. Bunday uslubiy qayta yaratish tarixiy voqelik bilan dialogning muhim sharti: o‘tmish nafaqat “aytiladi”, balki o‘tmish tilida “gapirtiriladi”. Romanning tarixiy voqelik bilan dialogida alluziya asosiy vosita bo‘lib qoladi. Sharhlovchilar romanda jadid maktablarining mashaqqatli

faoliyati, jadid matbuotining “Najot” gazetasi misolida talqin etilgani, Usmon mushafi tarixi va uning yurtga qaytarilishi, Turkistondagi ocharchilik va “Baynalmilal oila”ning yuzaga kelishi obrazlantirilganini qayd etadi. Yodgorbek qurdirgan yangi usuldagi “Najot” maktabi haqida “kofirona dargoh”, “butxona” degan mish-mishlar tarqalishi jadid maktablari nisbatan real ta’qibga ishora qiladi. Bu o‘rinlarda tarixiy voqea batafsil bayon qilinmaydi, u o‘quvchi biladigan tarixiy kontekstga ishora orqali “yoqiladi”: “Najot”, mushaf, ocharchilik so‘zlari o‘quvchi xotirasidagi keng tarixiy qatlamni ochib beradi. Ocharchilik alluziyasi ayni paytda xronologik tayanch: “Yozg‘uvchidan” izohida Yodgorbek o‘n to‘qqiz va yigirmanchi ochliq yillari orasida vafot etgani aytiladi, shu bois roman ocharchilik lavhalari bilan shu nuqtaga yaqinlashadi. Kun.uz sharhida esa qahramonlar darsliklarimizga kirgan tarixiy shaxslar bilan yonma-yon yashashi qayd etilgan; ularning aniq ro‘yxati tahlilimiz doirasidan tashqarida qoldi va roman matni bilan qiyosiy o‘rganishni talab qiladi.

Alluziya va reminissensiya o‘quvchining rolini ham o‘zgartiradi. “O‘tkan kunlar” o‘quvchilari o‘z davrida ham, hozir ham qahramonlarning keyingi taqdiriga qiziqib, asar davomini xayolan tasavvur qilib yurgani qayd etilgan; “Yaldo kechasi” shu kutishga badiiy javob beradi. Demak, romanning birinchi o‘quvchisi – “O‘tkan kunlar”ni yaxshi biladigan kitobxon: u ismlar, ohang va hikoyachi intonatsiyasidagi aks-sadolarni darrov tanib oladi. Ikkinchi o‘quvchi Qodiriy matnini kam biladigan, lekin tarixiy kontekstga oshno kitobxon bo‘lib, u alluziyalarni jadid maktabi, ocharchilik va matbuot kabi tarixiy belgilar orqali o‘qiydi. Roman ikkala o‘quvchiga ham yo‘l qoldiradi; bu uning keng auditoriyaga mo‘ljallangan tarixiy asar sifatidagi ustunligi, deyish mumkin. Xronotop nuqtai nazaridan qaraganda, bu ishoralar romanda vaqt va makonni zichlashtiradi. Sharhlovchilar “Yaldo kechasi”da badiiy to‘qima bilan tarixiy faktlarning ketma-ket kelishi, gohida yillarning nisbiyligi ajib adabiy uyg‘unlik kasb etganini qayd etadi. Ya’ni tarixiy xronologiya qat’iy takrorlanmaydi: bir tarixiy voqea alluziya orqali boshqasiga ulanadi, Qodiriy davri esa reminissensiya orqali XX asr boshidagi voqealar ichiga kiradi. Baxtin xronotopi ta’biri bilan aytganda, tarixiy vaqt bu yerda faqat sanalardan iborat emas, u qahramon taqdiri va makon obrazlari (Marg‘ilon, Farg‘ona, Qo‘qon) orqali konkretlashadi. Roman xonliklar davridan sho‘rolar hokimiyati, mulklarni musodara qilish va ocharchilikkacha bo‘lgan bosqichlarni Otabek avlodlari orqali ko‘rsatadi, shu bois alluziyalar yagona genealogik chiziq atrofida tartiblanadi.

MUHOKAMA

Tarixiy voqelik va roman dialogi uchta usul birligida quriladi. Birinchisi – hujjat: romanga kiritilgan xat, gazeta matni va boshqa hujjat ko‘rinishidagi parchalar to‘qimaga “arxiv guvohligi” maqomini beradi. Ikkinchisi – alluziya: real shaxs, muassasa va voqealarga ishora o‘quvchini tarixiy xotirasi bilan faol ishlashga undaydi. Uchinchisi – reminissensiya: Qodiriy matnining sarlavha, obraz, hikoyachi intonatsiyasi va uslub orqali aks-sadosi romanni adabiy an’ana ichiga joylaydi. Intertekstuallikni tarixiy haqiqatni badiiy voqelikka aylantirishning yetakchi vositasi deb baholagan tadqiqotchi fikri ushbu uchlikda isbotini topadi: hujjat “ishonch” beradi, alluziya “xotirani” uyg‘otadi, reminissensiya esa “ohang”ni saqlaydi. Shu ma’noda roman Lukach nazariyasidagi “tipik qahramon”ning davr kuchlari bilan bog‘liqligi g‘oyasini yangi shaklda takrorlaydi: tarixiy davr kuchlari bevosita emas, ishora va aks-sado

orqali ko‘rinadi. Alluziya va reminissensiyaning romanda bajaradigan vazifalari to‘rtta. Birinchidan, ishonchlilik funksiyasi: tarixiy tafsilotlar va davr uslubi to‘qimani hujjatli voqelik darajasiga ko‘taradi. Ikkinchidan, xotirani faollashtirish funksiyasi: taqdimotda romanning tarixiy xotirani mustahkamlashdagi ahamiyati alohida ta’kidlangani ham shu bilan bog‘liq. Uchinchidan, badiiy iqtisod funksiyasi: bir so‘z yoki ism ortida butun bir tarixiy qatlam yashiringani uchun matn hajmi bo‘rttirilmaydi. To‘rtinchidan, baholash funksiyasi: ishoralar orqali muallifning tarixiga axloqiy-g‘oyaviy munosabati o‘quvchiga yetkaziladi. Shu bilan birga, mistifikatsiya usuli o‘quvchidan faol hamkorlikni talab qiladi: “Maxfiy” deb atalgan kirish so‘zi kitobga kiritilmagan, muallif sirli qoldirilgan, shu bois o‘quvchi qaysi qism tarixiy hujjat, qaysi qismi badiiy to‘qima ekanini ishoralar orqali ajratishi kerak. Bu holat o‘zbek nasrida yangi bo‘lib, ilmiy jihatdan alohida baholanishga loyiq.

XULOSA

“Yaldo kechasi” romanida tarixiy voqelik bilan dialog alluziya va reminissensiya orqali ko‘p qatlamli tashkil etilgan. Alluziya romanni jadid maktabi, matbuoti, ocharchilik va boshqa tarixiy hodisalarga bog‘laydi; reminissensiya esa uni Qodiriy matni, obrazlari, hikoyachi intonatsiyasi va davr uslubi bilan bog‘laydi. Ikkinchisi hujjat bilan birga tarixiy haqiqatni badiiy voqelikka aylantiradi. Mavjud manbalarga tayangan holda, tarixiy shaxslarning aniq ro‘yxati va roman matnidagi ishoralarning to‘liq inventarizatsiyasi kelgusi tadqiqotlar uchun ochiq masala bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. “Yaldo kechasi” – milliy tarixiy tafakkurni uyg‘otgan badiiy hodisa // Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, 2026-yil 17-yanvar. – URL: <https://tsuull.uz/uz/content/yaldo-kechasi-milliy-tarixiy-tafakkurni-uygotgan-badiiy-hodisa>.
2. “O‘tkan kunlar”ning davomi – yozuvchi Xayriddin Sultonning “Yaldo kechasi” haqida mulohazalar // Oyina.uz, 2025-yil 22-dekabr. – URL: <https://oyina.uz/uz/article/4273>
3. Bakhtin M.M. Forms of Time and of the Chronotope in the Novel // The Dialogic Imagination: Four Essays. – Austin: University of Texas Press, 1981. – P. 84–258.
4. Genette G. Palimpsests: Literature in the Second Degree. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1997.
5. Homidova M. Badiiy matn idrokida intertekstuallik: PhD avtoreferati. – Toshkent, 2021.
6. Iskandar I. “Yaldo kechasi”: xulosa va saboqlar // Jadid.uz, 2026-yil 9-yanvar. – URL: <https://jadid.uz/yaldo-kechasi-xulosa-va-saboqlar/>
7. Karvonli E. “Yaldo kechasi” tarixiy romani kitobxonlar qo‘lida // Ma’rifat, 2025-yil 21-dekabr. – URL: <https://marifat.uz/show-post/yaldo-kechasi-tarixiy-romani-kitobxonlar-qolida-1096>
8. Pulatov I. Millatning eng uzun va qorong‘i kechasi haqida bilasizmi? // Kun.uz, 2026-yil 9-may. – URL: <https://kun.uz/news/2026/05/09/millatning-eng-uzun-va-qorongi-kechasi-haqida-bilasizmi-5-daqiqa>
9. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
10. Yuldasheva M.A. Badiiy matnda intertekstuallik hodisasi va intertekstual elementlar // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar, 2024, № 5. – B. 150–154.